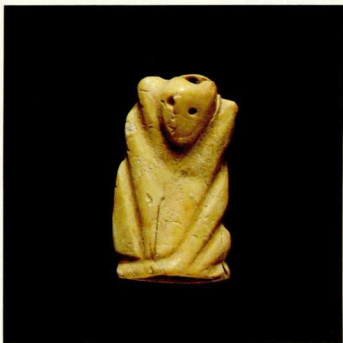

Ελεφάντινο περίπλοτο σε σχήμα πουλιού από τον Θολωτό Τάφο Γ στο Φουρνί.

Ελεφάντινο περίπλοτο σε σχήμα πιθήκου από το Ταφικό Κτήριο 9 στο Φουρνί.

ΤΑ ΕΛΕΦΑΝΤΟΣΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΝΩΝ

Η νεκρόπολη στο Φουρνί Αρχανών έφερε στο φως ένα από τα ωραιότερα σύνολα ελεφάντινων αντικειμένων της Κρήτης, που προέρχονται από πλούσιους τάφους προσώπων με εξέχουσα κοινωνική θέση. Τα ελεφάντινα αυτά αντικείμενα μπορούν να παραβληθούν με εκείνα που ανακαλύφθηκαν στους θολωτούς τάφους της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως στο Μενίδι και στα Σπάτα, ή με εκείνα των διάφορων τάφων ή κατοικιών στις Μυκήνες. Η νεκρόπολη στο Φουρνί έδειξε έτσι για πρώτη φορά ότι τα κρητικά ελεφάντινα αντικείμενα της περιόδου της μυκηναϊκής κυριαρχίας στην Κρήτη, μετά το 1450 π.Χ., μπορούν να συγκριθούν με τα ελεφάντινα της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς επιβεβαίωσαν έκτοτε και άλλες ανακαλύψεις, ιδιαίτερα του τάφου στη Φυλακή, στη δυτική Κρήτη.

Jean-Claude Poursat

Αρχαιολόγος

Université Blaise Pascal, Clermont - Ferrand

Μια μακρά παράδοση στην επεξεργασία του ελεφαντόδοντου

Το ενδιαφέρον των ανακαλύψε-

ων των ελεφάντινων στις Αρχάνες έγκειται στο ότι δεν περιορίζονται σε μια χρονική περίοδο ή σε μερικούς τάφους, αλλά τοποθετούνται στο πλαίσιο μιας πα-

ράδοσης στην επεξεργασία του ελεφαντόδοντου, που ανάγεται στην Πρώιμη Μινωική Εποχή, πριν καν από την εμφάνιση των κρητικών ανακτόρων, και συνεχι-

Ελεφάντινο κυκλαδικό ειδώλιο από τον Θολωτό Τάφο Γ στο Φουρνί.

Ελεφάντινο πλακίδιο με παράσταση αίγαυρου από το Ταφικό Κτήριο 3 στο Φουρνί.

ζεται κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, το ελεφαντόδοντο (συνήθως ιπποπόταμου), εισαγόμενο από την Αίγυπτο ή από την Ανατολή, δεν χρησιμοποιείται και πολύ, παρά μόνο για σφραγίδες ή για φυλαχτά. Οι τάφοι στο Φουρνί έδωσαν μια από τις ωραιότερες συλλογές σφραγίδων της εποχής εκείνης. Οι σκαλισμένες επιφάνειες παριστάνουν γεωμετρικά θέματα, καθώς και ανθρώπινες ή και ζωικές παραστάσεις (σειρές από λιοντάρια ή αίγαυρους ή ανθρώπους). Υπάρχουν σφραγίδες σκαλισμένες, για πρώτη φορά στην Κρήτη, με σύμβολα που προαγγέλλουν τα σύμβολα της λεγόμενης κρητικής ιερογλυφικής γραφής και συνθέτουν αυτό που ονομάστηκε ο «τύπος των Αρχανών». Τα σχήματα των σφραγίδων αυτών παριστάνουν μερικές φορές ζώα (πιθήκους, εμπνευσμένους αναμφίβολα από την Αίγυπτο, όπως και σκαραβίους), καθώς επίσης ζώα, έντομα ή ανθρώπινες μορφές. Πρωτό-

τυπα σχήματα, όπως το σχήμα μιας μοναδικής δεκατετράπλευρης σφραγίδας, που φέρουν ιερογλυφικά σύμβολα και διάφορες παραστάσεις, υποδηλώνουν την ευρηματικότητα των χαρακτών. Οι περισσότερες από τις σφραγίδες αυτές επιτρέπουν τον προσδιορισμό ενός ιδιαίτερου ρυθμού, που χρησιμοποιεί συχνά θέματα από φύλλα ή ραβδωτές παλέτες, χαρακτηριστικά της μεταβατικής εποχής μεταξύ της Πρώιμης Μινωικής περιόδου και της κατασκευής των πρώτων ανακτόρων της Μεσομινωικής Εποχής. Ήδη από την εποχή εκείνη, οι καλλιτέχνες που δουλεύουν το ελεφαντόδοντο έχουν την ικανότητα να αναπαριστούν ανθρώπιμορφα ειδώλια μικρού μεγέθους. Όμως, μια από τις εκπληκτικότερες ανακαλύψεις των Αρχανών είναι ένα ειδώλιο κυκλαδικού τύπου με σταυρωμένα χέρια, που προέρχεται από τον Θολωτό Τάφο Γ, και μπορεί μεν να συγκριθεί με άλλα μαρμάρινα ειδώλια της ίδιας θόλου, αλλά στην προκειμένη περίπτωση είναι φτιαγ-

μένο από κόκαλο.

Κατά την περίοδο των δεύτερων κρητικών ανακτόρων, το Ανακτορικό συγκρότημα των Αρχανών, στην Τουρκογειτονιά, έδειξε ότι κάποιοι καλλιτέχνες δούλευαν ακόμη το ελεφαντόδοντο όπως στα εργαστήρια της Κνωσού. Ένα δωμάτιο του κτηρίου αυτού, το «ιερό των ελεφάντινων ειδωλίων», μας έδωσε τμήματα εξι τουλάχιστον ολόγλυφων μορφών: κεφάλια ανδρών, χέρια και πόδια, που μπορούν να συγκριθούν με τα τμήματα που ανακαλύφθηκαν στην ίδια την Κνωσό, σε εργαστήριο κοντά στο ανάκτορο, και τα οποία συνεχίζουν μια παράδοση που εγκαταστάθηκε με τον περίφημο «ακροβάτη» της Κνωσού. Αυτά τα τμήματα ειδωλίων προαγγέλλουν άλλα, που αποκαλύφθηκαν σε άλλο σημείο του αρχαιολογικού χώρου των Αρχανών, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Ένα θαυμάσιο ολόγλυφο ψάρι, προερχόμενο από την Τουρκογειτονιά, είναι από τα πλέον πρωτότυπα κομμάτια.

Τα μυκηναϊκά ελεφαντουργήματα των Αρχαίων

Η παράδοση αυτή στην επεξεργασία του ελεφαντόδοντου συνεχίστηκε και ενισχύθηκε στις Αρχάνες κατά την περίοδο της μυκηναϊκής κατοχής της Κνωσού, μετά το 1450 π.Χ. Οι τάφοι της εποχής αυτής ακολουθούν τα έθιμα που παρατηρούνται στους τάφους της ηπειρωτικής Ελλάδας. Πολεμιστές και γυναίκες εξέχουσας κοινωνικής θέσης είναι ενταφιασμένοι μαζί με κτερίσματα από ελεφαντόδοντο ή διακοσμημένα με ελεφάντινες πλάκες. Τα αντικείμενα καλλιψημού ανήκουν, ως επί το πλείστον, σε γυναικείους τάφους: πυξίδες (κουτιά για αρωματικές αλοιφές) σκαλισμένες σε ένα κομμάτι ελεφάντινου χαυλιόδοντα, κασέτινες, χτένια, χάλκινα καθρέπτες με ελεφάντινη λαβή στους τάφους των προσώπων ανδρικού φύλου ήταν τοποθετημένα υποπόδια, στολισμένα με ασπίδες και κεφαλές πολεμιστών. Διάφορα ξύλινα έπιπλα, εξαάλου, όπως τραπέζια, ήταν διακοσμημένα με ενθέσεις (ρόδακες, άνη κρινίου ή παπύρου, κίονες).

Όλα αυτά τα στοιχεία, που είναι πολύ γνωστά στους τάφους της ηπειρωτικής Ελλάδας, αποκάλυφθηκαν στις Αρχάνες. Στον Θολωτό Τάφο Α, μπροστά στη σαρκοφάγο ενός προσώπου που είχε ενταφιασθεί με χρυσά κοσμήματα και θησαυρό από χάλκινα αγγεία, βρέθηκε το πιο πλήρες δείγμα που έχει διασωθεί ως τώρα ενός ξύλινου υποποδίου διακοσμημένου με ελεφάντινες ενθέσεις: τα διάφορα στοιχεία, των οποίων τύπους σε αποκαταστάθηκε η αρχική διάταξη, επέτρεψαν εδώ να προσδιορισθεί αυτό που μπορούσε να αποτελεί τη διακόσμηση της επίπλωσης αυτού του είδους, για την οποία οι άλλοι τάφοι της Ελλάδας είχαν ως τώρα δώσει μόνο διάσπαρτα τμήματα. Αυτό το κομμάτι της επίπλωσης, πολύ γνωστό άλλωστε από τις αναφορές και τα σχηματικά σχέδια στις πινακίδες Γραμμικής Β Γραφής της Πύλου, ήταν στολισμένο σε κάθε πλευρά, στο υποδείγμα των Αρχαίων, με μια πλατιά σπείρα που έφερε ανάγλυφη

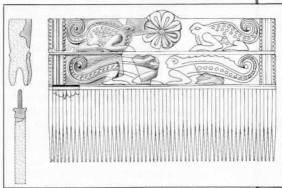
την κεφαλή ενός πολεμιστή, ενώ σειρές από οκτώσχημες ασπίδες, χωρισμένες με κιονίσκους, διακοσμούσαν το κυρίως έπιπλο. Αυτές οι κεφαλές πολεμιστών, που φορούν περικεφαλαία από δόντια αγριόχοιρου, πάντοτε κατασκευασμένες από δόντια ιπποπόταμου, πιο συμπαγή και πιο γυαλιστερά στην όψη από το ελεφαντόδοντο, είναι από τα χαρακτηριστικότερα στοιχεία των μυκηναϊκών ελεφάντινων αντικειμένων.

Επίπεδες τετράγונες πυξίδες μικρού μεγέθους, που χρησιμοποιούνταν πιθανότατα ως κοσμηματοθήκες, ήταν συχνά διακοσμημένες και αυτές με ελεφάντινες πλάκες, σύμφωνα με τη μυκηναϊκή τέχνη. Το Ταφικό Κτήριο 3 των Αρχαίων έδωσε ένα από τα πλέον καλοδιατηρημένα δείγματα: τέσσερις πλάκες των ίδιων διαστάσεων (9,3x2,6 εκ.), διακοσμημένες με ένα λιοντάρι στη στάση του ιπτάμενου κελπασμού, στόλιζαν τις τέσσερις πλευρές μιας από αυτές τις πυξίδες. Μια άλλη ωραιότερη πλάκα, που αναπαριστά έναν αϊγαγόρα να στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω, μ' έναν θάμνο ανάμεσα στα πόδια του, διακοσμούσε μάλλον το πώμα μιας πυξίδας ή κάποιου άλλου κομμάτιού επίπλωσης.

Μια λαβή καθρέπτη, διακοσμημένη και στις δύο όψεις της με το θέμα της αγελάδας που θηλάζει το μοσχάρι της, προέρχεται και αυτή από τον Θολωτό Τάφο Α. Μια δεύτερη λαβή καθρέπτη βρέθηκε στον μυκηναϊκό ταφικό περιβόλο της νεκρόπολης (τάφος 6), η οποία επίσης παριστάνει ζώο που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω. Η λαβή αυτή συνδυεζόταν από ένα χτένι, του συνηθισμένου τύπου με ρόδακα και δύο λωρίδες διακοσμημένες σε κάθε όψη. Το θέμα, το οποίο αποτελείται από κροκοδείλους, αναπαριστάται στην Κρήτη και σε άλλα χτένια, στον Καρπερό και το Παλαιόκαστρο, και στην ηπειρωτική Ελλάδα στα Σπάτα και στη Θήβα. Τμήματα μιας πυξίδας, της οποίας το πώμα ήταν μάλλον στολισμένο με μια σκηνή πάλης ζώων, και όπου μπορεί κανείς να διακρίνει το κεφάλι ενός λιονταριού, βρέθηκαν σε έναν άλλο τάφο (τάφος 1) του ίδιου περιβόλου.

Μια νεοτεριστική τεχνοτροπία

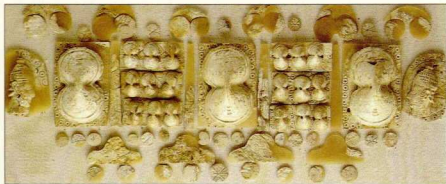
Όλα αυτά τα μυκηναϊκής εποχής ελεφάντινα των Αρχαίων μοιάζουν πάρα πολύ με εκείνα που έχουν βρεθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα. Όλα τα στοιχεία του υποποδίου των Αρχαίων, που χρονολογείται στον 14ο αιώνα π.Χ. (κεφαλές πολεμιστών από δόντι ιπποπόταμου, κίονες, τρίλοβα τόξα και οκτώσχημες ασπίδες), είναι πανομοιότυπα με κάποια ελεφάντινα των Μυκηνών. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλα κομμάτια, όπως το χτένι με τους κροκοδείλους, που ανήκει σε μια μικρή ομάδα χτενίων ιδιαίτερης τεχνοτροπίας, των οποίων γνωρίζουμε και άλλα δείγματα άλλου

Ελεφάντινο χτένι από τον Μυκηναϊκό Ταφικό Περιβόλο στο Φουρί.

στην Κρήτη (Καταμαπιάς) ή στην Ελλάδα (Πύλος, Πρόσουμα). Τα χτένια αυτά είναι διακοσμημένα στην άκρη με αλκαλάσεις, περιστοιχιζόμενες από ανάγλυφες στιγμές που μιμούνται την κοκκίωση της χρυσοχόας, και χρονολογούνται πιθανότατα γύρω στα 1400 π.Χ. Η παρουσία των ελεφάντινων αυτών αντικειμένων στις Αρχάνες, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια χάρη στα συνευρήματα της νεκρόπολης στο Φουρί, είναι ένα από τα επιχειρήματα που μπορούν να προτάξουν προς υποστήριξη μυκηναϊκής παρουσίας στην Κνωσό κατά την περίοδο αυτή.

Τα ελεφάντινα των Αρχαίων ανήκουν έτσι σε μια από τις πλέον γόνιμες περιόδους της δημιουργίας του θεματολογίου των

Διάφορα ελεφαντουργήματα, που διακόσμησαν την πρόσθια πλευρά ενός υποποδίου, από τον Θαλατό Ταφό Α στο Φουρνή.

μορφών και της διακόσμησης των μυκηναϊκών ελεφάντινων. Όμως δεν ακολουθούν απλώς την επιρροή των εργαστηρίων της ηπειρωτικής Ελλάδας. Μπορούμε να σκεφθούμε, αντιθέτως, ότι αποτελούν την απόδειξη μιας ξεχωριστής πρωτοτυπίας. Ορισμένα θέματα είναι εντελώς νέα στην τέχνη των ελεφάντινων. Το θέμα της αγελάδας που θηλάζει το μοσχάρι της, πολύ γνώριμο στην κρητο-μυκηναϊκή γλυπτική, είναι μοναδικό στην τέχνη των μυκηναϊκών ελεφάντινων αντικειμένων: θα το ξαναδυσαντήσουμε μόνο πολύ αργότερα, στα ανατολικά ελεφάντινα αρχαϊκής εποχής (κυρίως στη Νιμρούντ), όπου και θα αποτελέσει ένα σύνθετος στοιχείο του ελεφαντόδοντου. Το θέμα του αιγάρου που στρέφει το κεφάλι προς ένα θάμνο αναπαριστάται συχνά και αυτό στις σφραγίδες, εμφανίζεται όμως για πρώτη φορά στις Αρχάνες στο θεματολόγιο των ελεφάντινων αντικειμένων. Τα θέματα αυτά, οικεία στους σφραγιδογλύφους της Κνωσού, χρησιμοποιήθηκαν άρα κατά πρώτο λόγο από τους τεχνίτες ελεφαντόδοντου των Αρχανών. Αυτοί εμπνεύστηκαν από τη μυκηναϊκή παράδοση που διαπρέπει στην Κνωσό. Η διακόσμηση με ρυθικά θέματα στη λαβή του καθρέπτη που παριστάνει την αγελάδα να θηλάζει το μοσχάρι της, της οποίας οι πλάκες βρίσκονται πάνω από δύο σπείρες στρογγυλεμένα φύλλα, θυμίζει τη διακόσμηση ορισμένων πέτρινων ψηλών λυχνών της Κνωσού, που κοσμούνται με παραστάσεις και μπιλών λοβών σε σχήμα πετά-

λων. Αυτό αποτελεί μεταβατική μορφή προς το κλασικό σχέδιο της μυκηναϊκής λαβής καθρέπτη με διακόσμηση από φοικικόφυλλα. Το πλαίσιο της πλάκας με τον αιγάρου θυμίζει τα πλαίσια των μυκηναϊκών τοιχογραφιών.

Αξίζει επίσης να επιστήσουμε την προσοχή μας στην τεχνοτροπία των ελεφάντινων αυτών των Αρχανών. Πρέπει καταρχήν να υπογραμμίσουμε την καλλιτεχνική τους ποιότητα, τη λεπτομέρεια του σχεδίου, την ποιότητα του ανάγλυφου, την τέχνη των γραμμών, που είναι εμφανείς στα προαναφερθέντα αντικείμενα, και ιδιαίτερα στις πλάκες της πυξίδας που παριστάνουν λιοντάρια στη στάση του ιπτάμενου καλπασμού. Αλλά οι τεχνίτες ελεφαντόδοντου των Αρχανών φαίνεται ότι δημιούργησαν συγχρόνως μια πρωτότυπη τεχνοτροπία με θέματα από το ζωικό βασίλειο, διαφορετική από τη συνηθισμένη τεχνοτροπία με θέματα από το ζωικό βασίλειο των ελεφάντινων αντικειμένων της ηπειρωτικής Ελλάδας. Είναι τα μόνα μυκηναϊκά ελεφάντινα που δείχνουν έναν τέτοιο νεοερισμό. Στο πίσω μέρος των λιονταριών (πάνω στις πλάκες της πυξίδας), όπως και πάνω στην αγελάδα (της λαβής του καθρέπτη), εμφανίζεται μια επιτηδευμένη διαμόρφωση του τριχώματος υπό μορφή «πλεξίδας» με ραβδώσεις στο πίσω μέρος του μηρού, που είναι άγνωστη σε άλλα μυκηναϊκά ελεφάντινα και στη συνέχεια συναντάται μόνο σε κυπριακά κομμάτια (που βρέθηκαν στη Δήλο ή στην ίδια την Κύπρο) και ανατολικά (στη Μεγίδα). Τα ελεφάντινα των Αρχανών υποδηλώνουν έτσι κά-

ποιες σχέσεις μεταξύ της Κρήτης, της Κύπρου και της Ανατολής, που θα μπορούσαν να εξηγηθούν από μια μετανάστευση μυκηναϊκών καλλιτεχνών στην Κύπρο μετά τη καταστροφή της Κνωσού.

Ο αριθμός και η ποιότητα των ελεφάντινων των Αρχανών αποδεικνύουν τη σημασία των Αρχανών στη μυκηναϊκή Κρήτη. Οι τάφοι στο Φουρνί είναι ισάξιοι με τους άλλους μεγάλους τάφους της Κρήτης και της Ελλάδας. Όμως η μακρά μυκηναϊκή παράδοση στην επεξεργασία του ελεφαντόδοντου στην περιοχή της Κνωσού, η επιρροή της μυκηναϊκής τέχνης των τοιχογραφιών, των σφραγίδων και των πέτρινων αγγείων, οδήγησαν εδώ ορισμένους καλλιτέχνες να καινοτομήσουν στον τομέα των θεμάτων και της τεχνοτροπίας. Τα μυκηναϊκά ελεφάντινα των Αρχανών προαναγγέλλουν εν μέρει τη μελλοντική ανάπτυξη της τέχνης του ελεφαντόδοντου στην Κύπρο και την Ανατολή.

The Ivories of Archanes

J. C. Poursat

The necropolis at Fourni, Archanes, brought to light one of the most beautiful ensemble of ivory objects that derive from rich burials of persons of high social rank. These ivory objects can be compared to those discovered in tombs of mainland Greece, such as those at Spata and Menidi, or with the relevant finds from various graves or houses of Mycenae. Thus, the necropolis at Fourni furnished for the first time evidence that the Cretan ivory objects date from the period of Mycenaean ruling over Crete, after 1450 B.C., are comparable to those of Mycenaean Greece.

The significance of the ivory objects found in Archanes lies in the fact that they do not simply date from a limited period or derive from certain graves, but they belong to the broad framework of a tradition in ivory carving, which is rooted far back in the Early Minoan years, even before the appearance of the Cretan palaces, and is continued into the Late Bronze Age. The quantity and quality of these ivory objects prove the importance of Archanes in Mycenaean Crete. Furthermore, they partially herald the future development of the art of ivory carving in Cyprus and the East.